

JINSI A BOLANCI ("Gender in Bole")

Alhaji Maina Gimba

1. Gabatarwa

Bolanci dai wani harshe ne da ke cikin harsunan da asalinsu a ke kira *Chadic*, kuma ta danganci *West Chadic* (watau Cadi ta Yamma) wadda ta kunshi Hausa, Tangale, Karekare, Ngamo, Kanakuru, da sauransu (Newman 1977). Ainihin masu amfani da Bolanci watau Bolewa dai suna cikin Jihohin Yobe da Gombe ne a Arewacin Najeriya. Ko da yake masana kalilan ne (Lukas 1969, 1970-72, 1972, Schuh 1983, Gimba 2000) suka yi nazari a kan Bolanci, amma akwai abubuwan da suka shafi nahawu waƙanda ba a yi masu nazari mai zurfi ba musamman ta jangaren jinsi 'gender'. Adalin wannan ne ma na ga cewa ya kamata in ɗan rubuta wani abu game da jinsi a Bolanci, musamman ganin muhammancin cewa duk wani abu da yake da suna ko kuma suna (*Noun*) ne, yana da jinsi ko 'na miji', ko 'mace'. Bayan haka, 'yan shekarun da muka yi da Shaihin Malami Russell G. Schuh (Malam Takalmi), ya furta mini cewa yana ganin ya kamata na yi ɗan fashin baki a kan jinsi na Bolanci asali tun da ni Babole ne.

2. Jinsi

Bolanci dai ba shi da tasirifin jinsi sai dai abu yakan zama ko na miji ko mace. Wannan kuma alama ce da ake samu cikin harsunan dangin Cadi kamar su Kanakuru (Newman 1974) da Miya (Schuh 1998). Duk da haka, jinsi dai a Bolanci abu ne mai rikitarwa domin ko wajen Bolawa da kansu, akan samu sunaye da dama wanda za ka ji an faɗe su da jinsin na miji kuma ana iya faɗansu da jinsin mace. Za mu iya ganin misalan irin waɗannan kalmomi tare da yin amfani da manunai *emè* 'wannan (na miji)' da *oshè* 'wannan (ta mace)':

(1) mèmù emè ‘wannan mutumin’ mòndù oshè ‘wannan matar’

Idan muka duba waƙannan kalmomi na ƙasa, za mu ga cewa za a iya amfani da su a matsayin miji ko mace:

(2) làwò	‘yaro/yarinya’	mànshi	‘tsoho/tsohuwa’
làwò emè	‘wannan yaro’	mànshi emè	‘wannan tsoho’
làwò oshè	‘wannan yarinya’	mànshi oshè	‘wannan tsohuwa’
àdà	‘kare/karya’	yàuno	‘giwa’
àdà emè	‘wannan kare’	yàuno emè	‘wannan giwan’
àdà oshè	‘wannan karya’	yàuno oshè	‘wannan giwar’
kùrèdī	‘maciji/macijiya’	yàro	‘tsuntsu/tsuntsuwa’
kùrèdī emè	‘wannan maciji’	yàro emè	‘wannan tsuntsu’
kùrèdī oshè	‘wannan macijiya’	yàro oshè	‘wannan tsuntsuwa’

A nan dai za mu ga cewa ko da yake a Hausa wasu sunaye suna da takamamman jinsi ko na miji ko mace musamman ta yadda tsarin tasirifi ya nuna (Newman 2000, 2002), a Bolanci kuwa a kan iya laƙaba su da kowane jinsi. Misali a Hausa dai ‘bishiya’ mace ce, a Bolanci kuwa kamar yadda muka gani a misalan sama, bishiya watau *rèwe* dai ana iya laƙaba ta da mace ko na miji.

2.1. Jinsi Miji

Yawancin sunaye a Bolanci dai suna da jinsin na miji duk da dai cewa Bolanci ba shi da tasirifin jinsi kamar yadda muka ambata a baya. Sunaye da dama da suka shafi jikin mutum, abinci, kayan gida, kayan sakawa, yanayi, sunayen dabbobi, da dai sauransu, sukan ɗauki jinsin na miji. A nan muna nufin kowanne yana iya ɗaukan manuni *emè* ‘wannan (na miji)’ kamar a ce, *kàla emè* ‘wannan yatsa’, amma **kàla oshè*. Ga nan ‘yan misalai na irin waƙannan kalmomi masu jinsin miji:

(3) Jikin Mutum

wàyyà	‘jela’	shèkè	‘ƙafa’
ìdo	‘ido’	òsoki	‘ƙashi’
sàra	‘hannu’	azìn	‘hanji’
ùnti	‘hanci’	tìlo	‘zuciya’
sòwwò	‘gashi’	kàla	‘yatsa’

(4) Abinci

ottò	'abinci'	àmma	'ruwa'
àtti	'kunu'	biyè	'miya'
'yàla	'hatsi'	lo	'nama'

(5) Kayan Gida

kulà	'kwarya'	kùmbà	'faifai'
bùri	'randa'	kùḍa	'tukunya'
tùmà	'turmi'	danda	'tabarya'
bàdi	'wuka'	bōka	'madubi'
bim	'ḍaki'	bònò	'gida'

(6) Kayan Sakawa

zottò	'zane'	shimi	'shimi'
sùbà	'riga'	tàjiyà	'hula'
tàkà	'takalmi'	bèntel	'bante'

(7) Yanayi

pempeli	'iska'	ùzur	'kura'
wòli	'kasa'	yàyà	'yashi'
kāshaki	'tsakuwa'	pito	'ruwan sama'
gùsho	'dutsi'	njùlùr	'sanyi'

(8) Dabbobi; Tsuntsaye

gāzà	'zakara'	gam	'rago'
kābar	'taure'	dōsho	'doki'
yàro	'tsuntsu'	didì	'kuda'
tītókì	'tutsa'	mèmù	'mutum'

2.2. *Jinsin Mace*

Sunaye masu jinsin mace dai yawansu bai kai na jinsin miji ba. Wannan ko ba abin mamaki ba ne idan mun yi la'akari da bayanin da muka yi tun farko cewa bambancin jinsi a Bolanci yana da rikitarwa ainun. A dalilin haka ne ma yawancin kalmomi sai ka ga an laƙaba masu jinsin na miji. A bincike da na gudanar tare da duba shafin kamus na kwamfyuta na Schuh da Gimba (2005), na lura cewa itatuwa ko bishiyoyi kamar tsamiya, ḍorawa, kuka, magarya, da sauransu, ana laƙaba masu jinsin mace.

(9) dèmi oshè	'wannan tsamiyar'	mòcci oshè	'wannan d'orawar'
kùshi oshè	'wannan kukar'	āwe oshè	'wannan magaryar'
dìbinò oshè	'wannan dabinon'	shùla oshè	'wannan ce'diyar'
dèwe oshè	'wannan d'inyar'	gàngà oshè	'wannan giginyar'

Dukkan waɗannan da dai sauran bishiyoyi kamar yadda muka faɗa, suna d'aukan jinsin mace. Duk da haka dai, yawancin sunayen dabbobi da na halittu masu rai, ana iya laƙabta masu *gorzo* 'miji' ko *mòndù* 'mace' domin tantance jinsinsu. Kaɗan daga cikin irin waɗannan kalmomi ko su ne:

(10) <u>Miji</u>	<u>Mace</u>	
kàyàu n gorzo	kàyàu n mòndù	'maraya'
dìn'il n gorzo	dìn'il n mòndù	'yan biyu'
mbùkùm n gorzo	mbùkùm n mòndù	'makaho/makauniya'
bìdò n gorzo	bìdò n mòndù	'biri'
kòsum n gorzo	kòsum n mòndù	'bera'
bàmbà n gorzo	bàmbà n mòndù	'fara'
kōro n gorzo	kōro n mòndù	'jaki'
dōsho n gorzo	dōsho n mòndù	'doki'

2.3. *Sharhi*

Duk da dai cewar dukkan itatuwa ko bishiyoyi ana laƙabta su da jinsin mace, to idan ana nufin a yi nuni ga 'ya'yan ne, to jinsin na miji ake amfani da shi. Watau abin nufi a nan shi ne, itatuwa ko bishiyoyi mata ne amma 'ya'yansu maza ne. Nan za mu iya harsashen cewa wannan wataƙila bai rasa nasaba da yadda Ubangiji ya halicci abubuwa masu rai ba. Kasancewar mata ne ke haihuwa ba maza ba saboda haka tun da 'ya'yan itatuwa daga itatuwan aka same su, to su kansu itatuwan sai aka d'auke su tamkar mata. To tun da dai 'ya'yan itace da kuma ita itaciyar da kanta sukan zama sunayen iri d'aya ne, zamu iya warware wannan taƙaddama tare da misalai don nuna bambancin itaciya da kuma d'anta cikin jumla. Kalma na aikatau a Bolanci dai na d'aukar jinsin sunan da ake nufi: idan ana nufin na miji, aikatau mai shuɗewa na d'aukar *-wo*, idan kuma ana nufin mace ce, aikatau mai shuɗewa na d'aukar *-kko*. Misali, *d'owu-* 'zauna (zama)', *d'owu-wò* 'ya zauna', *d'òwa-kkò* 'ta zauna'. To ga misalai nan don tantancewa.

(11) (rèwe) dèmi lăkkò	'(bishiyar) tsamiya ta haihu'
* (rèwe) dèmi leyuwò	*'tsamiya ya haihu'
dèmi sòruwò	'tsamiya (*bishiya) ya faɗi'

(rèwe) dònshi sòrakkò *(rèwe) dònshi leyuwò dònshi sòruwò	'(bishiya) kaɗanya ta faɗi' *'kaɗanya ya haihu' 'kaɗanya (*bishiya) ya faɗi'
(rèwe) āwe sòrakkò *(rèwe) āwe leyuwò āwe sòruwò	'(bishiyar) magarya ta faɗi' *'magarya ya haihu' 'magarya (*bishiya) ya faɗi'
(rèwe) dibinò lākkò *(rèwe) dibinò leyuwò dibino sòruwò	'(bishiyar) dibino ta haihu' *'dibino ya haihu' 'dibino (*bishiya) ya faɗi'
(rèwe) mongòrò lākkò *(rèwe) mongòrò leyuwò mongòrò sòruwò	'(bishiyar) mangwaro ta haihu' *'mangwaro ya haihu' 'mangwaro (*bishiya) ya faɗi'

Wani abin sha'awa a nan shi ne, sunayen itatuwa kamar *dibinò* da *mongòrò* wadda asalinsu an ara ne daga Barbarci ko Hausa, su ma sukan ɗauki jinsi mace idan ana nufin bishiyar, sannan jinsin na miji idan ana nufin 'ya'yan ne kamar yadda misalan da aka bayar suka nuna.

Bayan haka, sunaye wanda asalinsu daga aikatau ne, wadda a Turanci ake kiransu 'verbal nouns', duka sukan ɗauki jinsin miji ne. Ga wassu 'yan misalai:

(12) <u>Aikatau</u>	<u>Suna</u>	<u>Misali</u>	
ngoru- 'ɗaura'	ngòryà	ngòryà ìwò	'ɗauri ya yi'
d̄ĩnku- 'ɗafa'	d̄ĩnkò	d̄ĩnkò tàkāwò	'ɗafuwa ta ƙare'
sòru- 'faɗuwa'	sòrò	sòrò jàttùtùwo	'faɗuwa ta ɓata'
kara- 'yanka'	kèrè	kèrè ì gòn	'yanka ya yi kyau'
ɗa- 'hawa'	dèshi	dèshi ìwò	'hawa ya yi'

3. Jinsi na Asali

Bolanci na da sunaye masu jinsi na asali ko na ainihi. Watau, akwai wassu sunaye wanda kowane jinsi na miji yana da 'yar'uwa ta mace. Ga wassu misalai nan biye:

(13) <u>Miji</u>	<u>Mace</u>
bùnga 'saurayi'	gùnyò 'budurwa'
bùnga amā 'wancan saurayi'	gùnyò oshā 'waccan budurwa'

gāzà	'zakara'	yàwi	'kaza'
gāzà amā	'wancan zakara'	yàwi oshā	'waccan kaza'
gam	'rago'	tèmshi	'tunkiya'
gam amā	'wancan rago'	tèmshi oshā	'waccan tunkiya'
kābar	'taure'	ḅàrkè	'akwiya'
kābar amā	'wancan taure'	ḅàrkè oshā	'waccan akwiya'

Akwai sunaye kamar su 'kura' (*zònge*), 'kare' (*àdà*) wanda ba su da kalma dabam wadda ta bambanta jinsi ko miji ko mace, a saboda haka, a kan yi amfani da jinsin mace idan ana son a yi nuni da su:

- (13) zònge ngàḁattùd dāndèto 'kura ta cinye 'ya'yanta.'
 àdà oshā l lò 'waccan karyar waye ce?'

5. Rikitattun Jinsin

Akwai wassu kalmomi wadda su ke da rikitarwa wajen laƙabta masu jinsi ko na miji ko mace. Tari sau da yawa za ka ji Babole ya yi amfani da jinsi na miji wajen ambaton wani suna, bayan ɗan lokaci kuma sai ka ji ya yi amfani da jinsin mace ga wannan sunan:

- (15) mōtā sòrakkò / sòruwò 'mota ta/ya faɗi'
 rēdiyò 'yorajjìtò / 'yorūjìni 'rediyò ta/ya tsaya'
 yāro dòḅḅannakkò / doḅḅināwo 'tsuntsuwa ta / tsuntsu ya cake ni'
 rēwe oshā / amā à sòrà 'waccan/wancan bishiya zata/zai faɗi'

Ko da yake Bolewa suna samun matsala wajen laƙabta jinsin kalmomi kamar su mota, rediyò, tsuntsu da dai sauransu, ba sa samun wannan rikitarwa da sunaye kamar babur, jirgin sama, da sauransu duk da dai cewa sun yi kama da juna ta wajen asali. Ga wassu 'yan misalai:

- (16) kèke ḅoluwò / *ḅòlakkò 'keke ya/*ta karye'
 bābur jàttūjìni / *jàttajjìto 'babur ya/*ta ɓaci'
 jirgi sòrakkò / *sòruwò 'jirgi ta/*ya faɗi'

5. Karshe

Daga karshe, ina so in jaddada cewa jinsi a Bolanci dai abu ne mai wuyan laƙabtawa. Wannan matsala ko ba ya rasa nasaba da ganin cewa Bolanci ba shi da tasirifin jinsi. A dalilin haka, sai a sami ruƙani wajen laƙabtawa kalma jinsin ko na miji ko mace. Sau da dama idan Bolewa suka sami kansu cikin irin wannan ruƙani, to sai ka ga sun yi amfani da jinsin na miji. Abin nufi a nan shi ne, Bolewa sun fi sakewa su laƙabtawa suna jinsi miji fiye da laƙabta jinsin mace. Wannan ko ya ma fi bayyana wajen kalmomi musamman na aro ko na abubuwan zamani ko na'urorin zamani kamar su keke, babur, talbijin, da sauransu. Alal misali, *àlkebbà* 'alkyabba' sunan riga ce da Bolanci ta ara daga Hausa, to amma a Bolanci ana laƙabta ta da jinsin na miji, a Hausa kuma mace ce. Mun kuma gani a sashe na 2.3. cewa dukkan sunaye na aikatau suna ɗaukan jinsin na miji ne.

TSARIN LITTATTAFAI

- Gimba, Alhaji Maina. 2000. *Bole Verb Morphology*. Ph.D. dissertation, UCLA.
- Lukas, Johannes. 1969. "Tonpermeable und Tonimpermeable Konsonanten im Bolanci (Nordnigerien)." In *Ethnological and Linguistic Studies in Honor of N. J. van Warmelo*, pp. 133-38. (Ethnological Publications, 52). Pretoria: Government Printer.
- _____. 1970-72. "Die Personalia und das primäre Verb im Bolanci (Nordnigerien)." *Afrika und Übersee* 54:237-286; 55:115-139.
- _____. 1971. "Über das erweiterte Verb im Bolanci (Nordnigerien)." *Journal of African Languages* 10 (1):1-14.
- Newman, Paul. 1974. *The Kanakuru Language*. (West African Language Monographs, 9). Leeds: Institute of Modern English Studies, University of Leeds, and West African Linguistic Society.
- _____. 1977. "Chadic classification and reconstructions." *Afroasiatic Linguistics* 5 (1): 1-42.
- _____. 1990. *Nominal and Verbal Plurality in Chadic*. (Publications in African Languages and Linguistics, 12). Dordrecht: Foris Publications.
- _____. 2000. *The Hausa Language: An Encyclopedic Reference Grammar*. New Haven: Yale University Press.
- _____. 2002. "Explaining Hausa feminines." In *Chadic and Hausa Linguistics*, ed. by Philip J. Jaggar and H. Ekkehard Wolff, pp. 137-68. Cologne: Rüdiger Köppe Verlag.

- Newman, Roxana Ma. 1997. *An English-Hausa Dictionary*. Lagos: Longman. (New Haven: Yale University Press (1990)).
- Schuh, Russell G. 1983. "The Bolanci verbal system." UCLA and Ahmadu Bello University, ms.
- _____. 1998. *A Grammar of Miya*. (University of California Publications in Linguistics, 130). Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Schuh, Russell G., and Alhaji Maina Gimba. 2005. "Bole Dictionary." Filemaker Pro database, UCLA.

Gender in Bole (*English Summary*)

Bole is a West Chadic language spoken in Yobe and Gombe States of North-eastern Nigeria. Gender is one of the most problematic aspects of Bole grammar. Gender is rarely shown in nominal morphology itself but rather in agreement, as seen, for example, in the perfective verb stem markers *-wo* (masc.) and *-kko* (fem.). Demonstrative pronouns also show gender agreement, e.g., *amā* 'that' (masc.) and *oshā* 'that' (fem.).

The tendency is to use masculine gender as the 'default' for most nouns. However, trees bearing fruits are generally treated as feminine, e.g., 'tamarind', 'plum tree', etc.; but the fruits are masculine. Verbal Nouns are also all masculine. With words having biological sex reference, e.g., people and animals, grammatical gender is assigned in accordance with the natural gender whether different lexical items are used for the different referents or not.

Speakers sometimes do not know which gender, masculine or feminine, to use with individual words. Due to this "uncertainty", speakers use them interchangeably, e.g., *mōtà sòrakkò / sòruwò* 'The car (fem./masc.) went off the road.'

Alhaji Maina Gimba
University of Maiduguri, Nigeria.
email: gimbaa2002@yahoo.com